

PALEO- AKTUEEL

7

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1996, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving aan de Minnemastraat, Leeuwarden

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

7

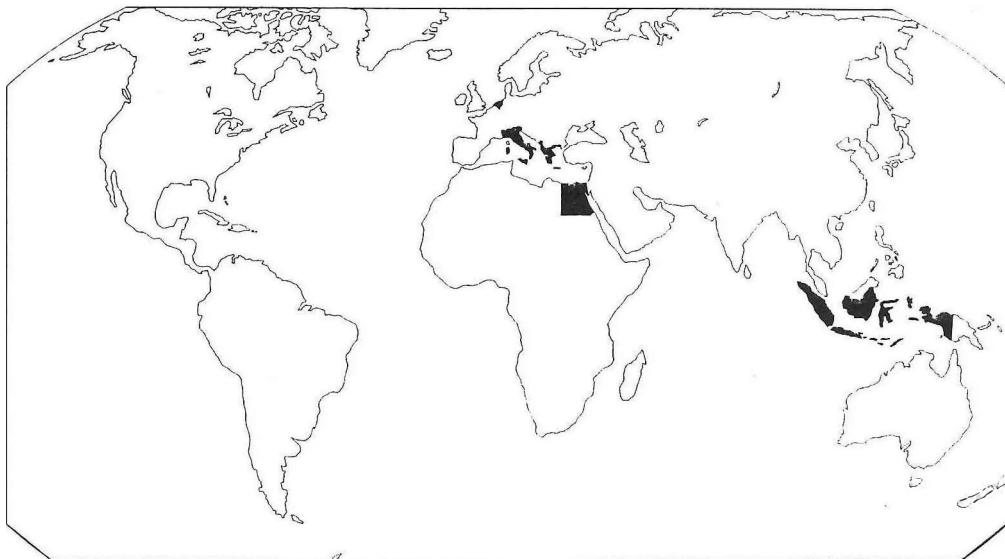
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

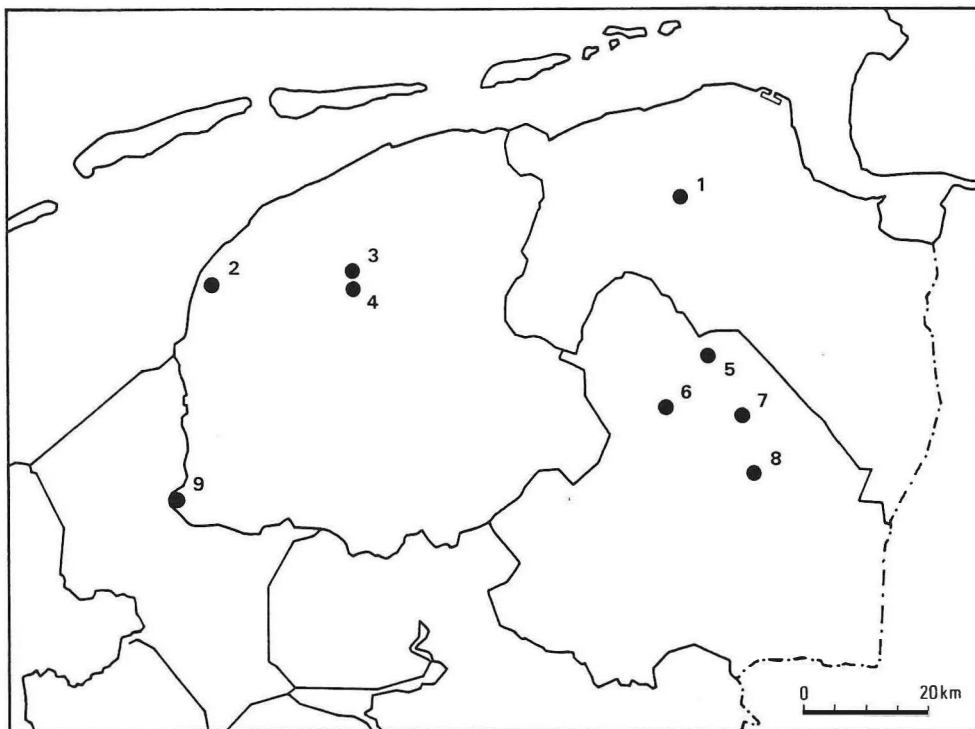
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1996

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Bedum; 2. Wijnaldum; 3. Leeuwarden; 4. Goutum; 5. Schipborg; 6. Peelo; 7. Gieten; 8. Borger; 9. Stavoren.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT Vuistbijlen: raadselachtige werktuigen uit de Oude Steentijd	9
M.J.L.Th. NIEKUS Het middenpaleolithische vondstcomplex van Nieuwegein (Utr.)	14
D. STAPERT Een veldarcheoloog te fiets: Jan Klaas Boschker (1935-1995)	18
D. STAPERT & G. BOEKSCHOTEN ‘The answer is blowing in the wind’: naar dynamische modellen van steentijdnederzettingen	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT Compacte vuursteenconcentraties: werd er iets gemaakt of iets weggegooid?	25
J.M. PASVEER & G.J. BARTSTRA Naalden in de hooiberg. Verslag van een opgraving in Kria, de Vogelkop, Irian Jaya, Indonesië	30
R. BAKKER Op weg naar een nieuwe visie op de <i>landnam</i> ?	34
J. SCHONEVELD Een transhumance in Egypte	40
O.H. HARSEMA De bronstijd als spiegel voor modern Europa: gezochte vergelijking of gouden greep?	43
P.B. KOOI Nederzettingssporen uit bronstijd en ijzertijd op de Daalkampen te Borger (Dr.)	49
M.C. GALESTIN & M. KLEIBRINK Wijgeschenken voor de godin	52
O.H. HARSEMA Het dwarshuis, een eigen Noordwesteuropees bouwprincipe, en zijn betekenis	57
Y. DIJKSTRA, R. REINDERS, V. RONDRI & S.J. TUINSTR De zuidoostpoort van Hellenistisch Halos	62

A. BAKKER & R. REINDERS	
Tetradrachmen en tetrobolen; een muntvondst in Nieuw Halos	66
W. PRUMMEL	
Van beesten, bikkels en weekdieren: zes huizen in Hellenistisch Halos (Griekenland)	70
P. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (2): de Albano survey	74
J.M. BOS & A. JAGER	
Een terpzool in Goutum-Noord (Fr.): weer raak	79
D.A. GERRETS, A. HEIDINGA & J. DE KONING	
Over oude en nieuwe Friezen. De komst van migranten naar de terp Tjitsma bij Wijnaldum (Fr.)	82
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Middeleeuwse fibulae: Wijnaldum in Fries perspectief	86
P.B. KOOI	
Bedum (Gr.), wierde, veenterp, dijkdorp?	88
P.B. KOOI	
Huisinge, een erf in het middeleeuwse Peelo (Dr.)	91
J.M. BOS, Y. DIJKSTRA & J.P. DE ROEVER	
Minnemastraat, Leeuwarden (Fr.): de stadsterp Nijehove-Zuid	94
O.H. HARSEMA	
Het raadsel van de grote gaten van Schipborg (Dr.) na 75 jaar opgelost?	98
A. UFKES	
Archeologie en cultuurhistorie van de essen in de provincie Drenthe	103
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Vooronderzoek naar het blokhuis van Stavoren (Fr.)	106
J.T. ZEILER	
Een kalkoense hen en ander gevogelte uit Den Haag	110
H. BUITENHUIS & A.F.L. VAN HOLK	
Botten aan boord	113

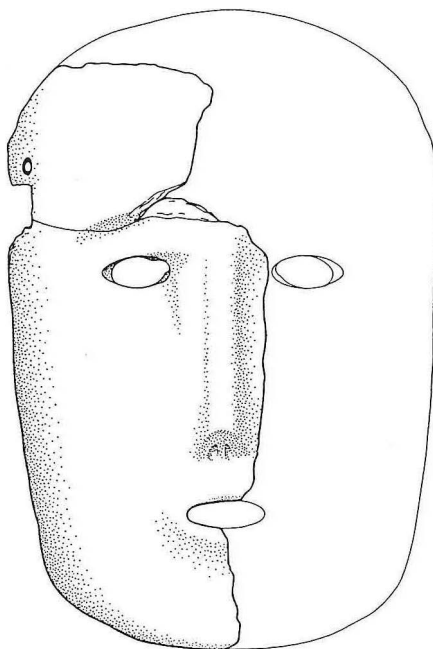
In deze zevende aflevering van *Paleo-aktueel* komen onderzoeksactiviteiten uit 1995 van de Vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen aan bod. Een gedenkwaardig jaar: onderwijs en onderzoek vergden het nodige improvisatietalent; de bibliotheek verdween in containers; kamers en collegeruimten moesten diverse keren worden ontruimd; verhuizers waren steeds druk in de weer. De gebouwen van het voormalige Biologisch-Archaeologisch Instituut aan de Poststraat en de Broerstraat werden grondig verbouwd, om vanaf 1996 aan de Prehistorici en de Mediterraan Archeologen onderdak te bieden.

Het gebouw verloor zijn museumfunctie. Tentoonstellingsruimten werden verbouwd tot werk-kamers. In de tuin vonden 'opgravingen' plaats, samenhangend met de verwijdering van olietanks en vervuilde grond.

In 1996 kan de vakgroep groeien naar eenheid en zijn nieuwe gezicht laten zien. De afbeelding bij dit voorwoord toont het gezichtsmasker uit Middelstum in zijn nieuwe gedaante. Een voorwerp uit mediterrane traditie gevonden in een prehistorische context. Onlangs vond Ernst Taayke tussen de opgeslagen scherven van deze oude BAI-opgraving een bijpassend fragment.

'Een nieuw gezicht'; een goed motto voor 1996.

Reinder Reinders

HET RAADSEL VAN DE GROTE GATEN VAN SCHIPBORG (DR.) NA 75 JAAR OPGELOST?

O.H. Harsema

In 1921 verrichtte Van Giffen een opgraving op de brink van Schipborg (gem. Anloo). In 1943 publiceerde hij er summier over. Het is op het eerste gezicht naar huidige maatstaven geen spectaculaire opgraving, maar hij confronteerde Van Giffen met allerlei verschijnselen en hij riep kennelijk nogal wat vragen op. Dat was niet verwonderlijk. Waterbolk (1990), die rond 1988 een groot aantal van Van Giffens kleinere nederzettingsonderzoeken opnieuw analyseerde, wees erop dat de opgraving in 1921 in Schipborg Van Giffens eerste opgraving in Drenthe was waarbij hij echte huisresten vond.

In 1943 besteedt Van Giffen, in zijn bespreking van de opgraving Schipborg in het *Handboek Drenthe*, aandacht aan de daar aangetroffen, ondertussen goed bekende hutkommen, van 2- en 6-palig type. Hij noemt echter niet het grote stuk van een O-W-gerichte huisplattegrond dat ook werd aangetroffen en hij schijnt evenmin te refereren aan het regelmatige patroon van grote vierkante gaten, dat het meest opvalt op zijn overzichtstekening (fig. 1). Maar het kan zijn dat een wat cryptische passage in zijn tekst op deze laatstgenoemde configuratie betrekking heeft. Daarop kom ik later terug. Ondertussen zal duidelijk zijn dat die grote vierkante gaten het onderwerp van deze bijdrage vormen. Hoewel ze inmiddels ook elders zijn gevonden, zijn ze voor archeologen in Drenthe, 75 jaar later, nog steeds geen alledaags verschijnsel – Waterbolk: "Het is wel curieus dat Van Giffen meteen op iets stootte, dat zeldzaam is gebleven" – en is tot nu toe hun betekenis niet voor iedereen duidelijk. Waterbolk zegt erover: "Verder laat de plattegrond van Schipborg een regelmatig rooster van vierkante kuilen zien dat een exacte tegenhanger heeft gevonden achter op het erf Hovinge in Peelo, maar dat we ook daar nog niet begrijpen".

Van Giffen was in 1932 aan de rand van een grote ontzanding op de Vijzelkampen bij Eext

(gem. Anloo) nog eens op dit soort grote kuilen gestuit. Over deze opgraving heeft hij in 1934 kort gerapporteerd. Na zijn bespreking van de voornaamste archeologica, nederzittingsresten uit de Romeinse tijd, noemt hij onder de overige verschijnselen o.a. "tal van vierkante kuilen, een soort stiepgaten", en vervolgt dan: "De configuratie dier stiepgaten, hoewel hier en daar regelmatig, is niet van dien aard, dat ik daaruit een meer gepreciseerde conclusie durf te trekken. Naar analogie van dergelijke vondsten op den brink te Schipborg en van wat ik zag in de terpen, geloof ik erin te mogen zien de laatste sporen van grotere, latere (Frankische?) behuizingen".

In het licht van deze opmerking kunnen we mijns inziens de cryptische passage in het *Handboek Drenthe* (p. 532) begrijpen. Van Giffen zegt daar: "De láát-Karolingisch-Ottonische woonsporen te Schipborg wijzen op grote drieschepige hoeven. Daarvan verraden de niet ingegraven stijlen- en wandpostensporen voor het eerst een gebint- of staanderconstructie, die de oudere bouwwijze van diep ingegraven of ingeheidestijlen (zonder dwarsbalk) vervangt". Hoewel Van Giffens opmerking over een belangrijke overgang in de constructieve ontwikkeling van het voor- en vroeghistorische boerenhuis, hier haast terloops meegedeeld, bijzonder interessant is, gaat het mij nu om iets anders. Ik kan deze passage eigenlijk alleen maar begrijpen als ik denk dat hij, wat Schipborg betreft, slaat op de ontdekking van de grote vierkante gaten en ik concludeer dan dat Van Giffen deze ca. 1943, zoals tien jaar eerder, nog steeds beschouwt als stiepgaten. Stiepen, hoe ook samengesteld, die in uitgegraven funderingskuilen waren gezet en waarop, op of iets boven maaiveldhoogte, de stijve gebinten van zijn grote, "laát-Karolingisch-Ottonische" drieschepige hoeven waren geplaatst.

We kunnen vaststellen dat Van Giffen aan de-

ze patronen van grote vierkante gaten dus wel een interpretatie had gegeven, maar ook dat zijn verklaring niet helder is overgekomen. Vandaar dat Waterbolk hem niet noemt en ca. 1988 stelt dat we het verschijnsel "ook daar [dat wil zeggen in Peelo] nog niet begrijpen". Zelf komt hij, met betrekking tot Van Giffens opgraving op de Vijzelkampen bij Eext, bij zijn nieuwe analyse van de sporen, tot een interpretatie waarin groepen van deze grote gaten als tot verschillende gebouwen behorende paalgaten worden beschouwd. Hij verbindt gaten die min of meer in rijen liggen met onderbroken lijntjes en krijgt zo een drietal wat onregelmatige, tweeschipige gebouwgedeelten, maximaal over een lengte van 18 m bewaard en ongeveer 7 m breed (Waterbolk, 1990: afb. 17).

Peelo (gem. Assen) zou tenslotte ook nog dit soort kuilen hebben opgeleverd, gelegen op het middeleeuwse erf Hovinge. In de publikatie van de opgravingen (Kooi, 1995) blijken ze ook hier als paalgaten te worden beschouwd en wordt het merendeel van de gaten (een 20-tal) geïnterpreteerd als te behoren tot een grote tweeschipige schuur (nr. 70), 38 m lang, 6-7 m breed (fig. 39). Het veronderstelde gebouw wijkt door zijn N-Z-richting af van bijna alle andere in Peelo en ook zijn plattegrond vertoont een bijzonderheid: de palen staan in dwarsrichting gezien scheef op de lengteas. Een 11-tal vergelijkbare gaten in Peelo wordt tot een tweede, meer fragmentair bewaarde schuur gerekend (nr. 71), vlakbij nr. 70 maar O-W gelegen.

In Peelo worden, in de geschematiseerde weergave van de ontwikkeling van het erf Hovinge in vijf fasen (tussen 1000 en 1500 AD), de beide schuren toegeschreven aan de laatste fase, waarbij geen woongebouw meer op het opgegraven gedeelte van het terrein is weergegeven (fig. 59e). Kooi sluit de mogelijkheid echter niet uit dat de schuren niet meer in de (late) middeleeuwen maar in de 16e-17e eeuw gedateerd moeten worden. In dat geval zouden we deze palenconfiguraties misschien in verband kunnen brengen met het patroon van de postmiddeleeuwse sporen (perceleringen en afwateringssloten), waarvan de belangrijkste op de overzichtskaart (fig. 47) zijn aangegeven.

Het verschijnsel van het, in dwarsrichting gezien, iets scheef op de lengteas staan van de rijen gaten is ook in Schipborg opvallend. Daar

zijn in het opgegraven gedeelte in ten naaste bij N-Z-richting (NNW-ZZO) acht rijen gaten herkenbaar en in de andere richting, niet geheel haaks erop, vijf rijen, totaal een 25-tal gaten. De gaten in Schipborg, alsook in Peelo en op de Vijzelkampen, meten ca. 1x1 m, de onderlinge tussenafstand in Peelo, Schipborg en in het regelmatig, zuidelijk gedeelte van de opgraving op de Vijzelkampen bedraagt ongeveer 3 m.

Een nieuwe interpretatie

De eerdere gedachten nog even samenvattend, blijkt dat Van Giffen (1934, 1943) wat betreft de grote, vierkante gaten dacht aan funderingskuilen, die waren gegraven voor het aanbrengen van stiepen waarop bovengronds het gebintwerk van drieschipige boerderijen was geplaatst. Waterbolk (1990) en Kooi (1995) denken aan paalgaten waarin het ingegraven deel van het paalwerk van tweeschipige gebouwen (in Peelo schuren) was gezet.

Zelf denk ik dat deze gaten noch als stiepgaten, noch als paalgaten moeten worden beschouwd. Ik denk dat ze niets met gebouwen van doen hebben. Mijn suggestie is de kuilen te zien als 'struikelgaten', bedoeld om, meestal in samenhang met andere voorzieningen, op die plaats vreemden de ongewenste doorgang te beletten.

Struikelgaten zijn als archeologisch verschijnsel bekend uit de opgraving van de landgraaf De Landerd of Lankerd op de Keuperheide bij het Limburgse Helden (Modderman, 1981). Een landgraaf of landweer, zoals hij meestal wordt genoemd, is een wal die als verdedigingslinie diende. De betreffende landgraaf De Landerd was "omstreeks 1370 aangelegd in opdracht van de rijksabdij van Thorn¹, toentertijd een zelfstandig staatje. De wal moest de doortocht uit het noorden van stropende huurtroepen beletten. Aan weerszijden van de wal lagen greppels waarachter [= waarbuiten] rijen gaten gegraven waren om de paarden te laten struikelen" (Bloemers et al., 1981: p. 164). Op bepaalde plaatsen bevonden zich te controleren doorgangen door de wal en de bedoeling was dat 'verkeer', van wat voor aard en met wat voor intentie ook, geen andere route koos.

Op het verschijnsel struikelgaten² – en de

mogelijkheid deze interpretatie als de verklaring te zien voor de Drentse ontdekkingen – werd ik vorig jaar geattendeerd bij het doornemen van het boekje van Michiel Hegener (1995), waarin een hoofdstukje aan landweren is gewijd (pp. 83-87). Kort daarna trof ik een foto van de struikelgaten bij De Landerd en de boven geciteerde beschrijving van deze landweer aan in *Verleden Land*. Het verband met de Drentse verschijnselen had dus al jaren eerder kunnen worden gelegd. Schandalig genoeg heeft evenmin Moddermans artikel tot ‘de schok der herkenning’ geleid.

Hegener schrijft: "De landweer was het langeafstandshek van de late middeleeuwen: een aarden wal van gemiddeld een meter hoog, met ondiepe greppels of sloten aan weerszijden. Op de wal groeide een dichte vegetatie van doornige planten Als boeren een landweer rond hun marke opwierpen, was dat nauwelijks een bijdrage aan de regionale gezelligheid. De doorgangen bleven open zolang de betrekkingen met de omliggende marken aanvaardbaar waren en gingen direct dicht als er bijvoorbeeld koeien werden gestolen. Landweren lagen niet alleen rond marken Wie wilde – en dat kwam voor – kon er ook een maken rond zijn hoeve" (p. 83).

Hegener geeft als hoofdfase van de aanleg van landweren de periode 1350-1450. Daarna konden ze nog eeuwen in gebruik blijven. Ze zijn volgens zijn informatie hoofdzakelijk te vinden in Limburg, de Achterhoek en Twente. Waar het hierboven om landweren rondom marken ging, moeten we dan ook niet zozeer aan marken in Drenthe denken. Hegener beeldt, behalve een foto van de struikelgaten op de Keuperheide, een landweer af die in het noorden is gelegen, op de grens van Drenthe en Friesland, tussen Een en Bakkeveen, en door hem voorzichtig gedateerd in het begin van de 16e eeuw. Deze is nog steeds op de topografische kaart aangegeven, met de vermelding ‘De Landweer’.

Hoe verhouden deze landweren zich tot het op het Drents plateau alom bekende verschijnsel van de houtwallen? Deze laatste zijn gelegen op perceelscheidingen, hetzij tussen percelen gebruiksland, met name groenland, hetzij tussen wegen en het aangrenzende gebruiksland. Vee-kering is(/was) een belangrijke functie. Ook akkercomplexen kunnen met levend hout zijn

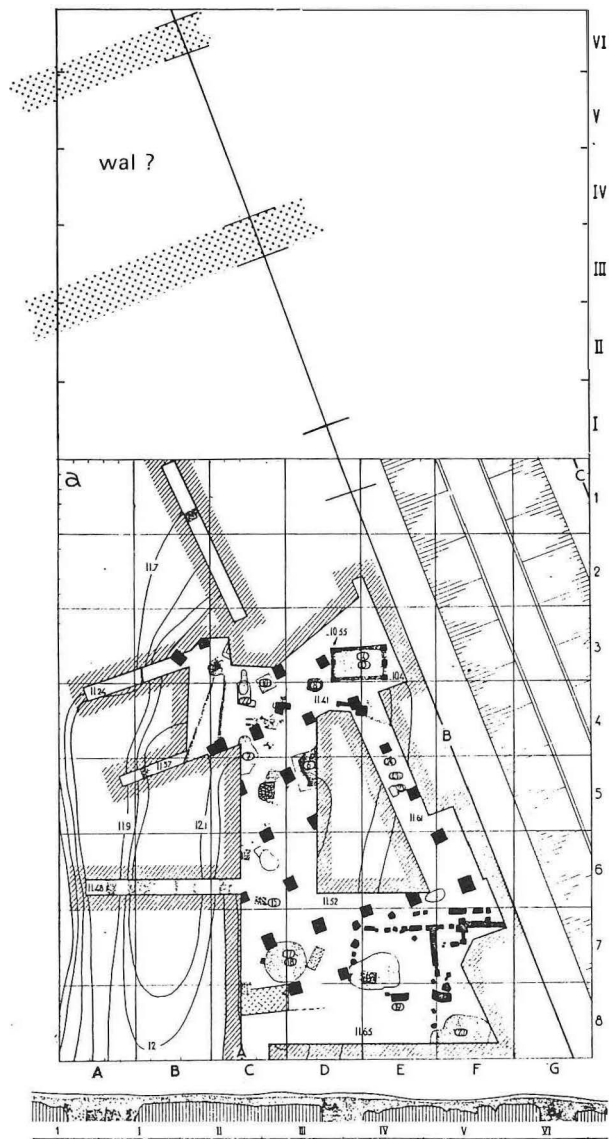
omgeven, bij kleinere kampen misschien wat vaker op wallen staand; *eswallen* zijn niet algemeen – althans niet manifest -, hoewel omzoming met bomen en struiken (vroeger wellicht ondoordringbare houtranden) wel regelmatig voorkomt. Hegener behandelt houtwallen in zijn hoofdstuk ‘Wild- of houtwallen’ (pp. 106-111).

Bij een ‘klassieke’ landweer, die voor de beveiliging van een groter territorium is bedoeld, moeten we ons naar mijn mening een brede wal voorstellen (5-10 m?), behoorlijk brede greppels of sloten en struikelgaten. Als de gaten van Schipborg struikelgaten zijn geweest, is er daar dan enige aanwijzing voor de begeleidende verschijnselen? Het gatenpatroon bevindt zich vlakbij, en aan de westkant van, de tegenwoordige weg Zuidlaren-Anloo en deze verbinding is vermoedelijk ook al in de (vroeg) middeleeuwen aanwezig geweest. Ter plaatse van de weg zou zich een (afsluitbare) doorgang in de wal bevonden kunnen hebben. Aan de oostkant van de weg ligt de es van Schipborg en deze zou met een dichtbegroeide, moeilijk doordringbare rand omgeven kunnen zijn geweest. Enkele honderden meters naar het westen stroomt de Drentse Aa. We zouden, in het geval van een landweer bij Schipborg, tenminste een wal met sloten mogen verwachten tussen de weg en de Drentse Aa.

Een van Van Giffens profielen, profiel B, westelijk van en parallel aan de weg en verder naar het noorden doorlopend dan het opgravingsvlak, bevat aanwijzingen. In het profiel zijn twee brede ingravingen te zien, beide minimaal 1 m diep (dieper gaat het profiel niet), de zuidelijke bijna 3 m breed, de noordelijke zo’n 2 m. De strook ertussen – de basis van de eventuele vroegere wal – is ruim 11 m breed (fig. 1). Een in het profiel zichtbare, nog zuidelijker gelegen ingraving (bijna 5 m breed) komt niet in aanmerking. Hij is niet alleen erg breed maar het kan ook niet om een gracht gaan, omdat hij niet is aangetroffen in Van Giffens N-Z lopende proefsleuf ten noorden van zijn opgravingsput.

De opgravingsput met de struikelgaten ligt wat meer naar het zuiden. De meest noordelijke van de opgegraven struikelgaten bevinden zich ruim 20 m ten zuiden van de zuidelijke insteek van de zuidelijke sloot. De strook struikelgaten heeft nu een diepte van 25 m. Als ze tot aan de

Fig. 1. Plattegrond van de opgraving te Schipborg met de grote vierkante gaten, naar Van Giffen, 1943. Gerasterd is globaal de ligging van de eventuele sloten van de landweer aangegeven, waartussen de mogelijke wal; rechts de huidige weg met bermen. Onderaan is een deel van profiel B weergegeven; de middelste en de rechter diepe ingraving zijn geprojecteerd op het vlak (gerasterd). De ruiten meten 5×5 m.

sloot hebben doorgelopen, zou de totale strook een diepte hebben gehad van ruim 45 m, buiten voor de zuidelijke gracht.

De minimale optie in het geval Schipborg is dat het niet om een complete landweer gaat maar om een eenvoudige voorziening, bijvoorbeeld een dichte houtwal met een paar rijen struikelgaten ervoor. Langs de weg kunnen deze struikelgaten wat verder naar het zuiden hebben

doorgelopen, om het 'verkeer' op een smalle baan te houden die naar de doorgang leidde.

De voorziening lijkt gericht tegen vijandelijke 'aanvallen' c.q. overlast van bereden benden uit het zuiden en dus opgeworpen door bewoners van het noordelijke gebied. Waren het Noord-Drenten of Groningers uit het Gorecht die voor de aanleg verantwoordelijk waren? Aan initiatieven uit kringen die wat nauwer aan de lands-

heer, de bisschop van Utrecht, waren gelieerd, is zeker het eerst te denken. Dit soort verdedigingssystemen komt immers meer voor ten zuiden van Drenthe, o.a. in het bisschoppelijke Oversticht. En bovendien: zijn niet ook bij de bisschoppelijke hof in Peelo struikelgaten aangetroffen? Daar lijkt in ieder geval een deel van wat toen wellicht de oostgrens van het huiserf van Hovinge was, bijna aansluitend bij het veentje (zie Kooi, 1995: fig. 2) en vandaar naar het zuiden lopend, voorzien te zijn geweest van een strook struikelgaten.

Als het in dit tempo doorgaat (gemiddeld één waarneming per kwart eeuw) kunnen nieuwe archeologische ontdekkingen van 'landweren' in Drenthe nog wel even op zich laten wachten. Maar we kunnen bij een eventueel vermoeden nu tenminste gericht testen. Van Giffen is zijn nederzittingsonderzoek in Drenthe, 75 jaar geleden in Schipborg, wel op een heel bijzondere plaats begonnen!

Summary

In 1921 a peculiar pattern of large square pits (1x1 m) was uncovered at Schipborg (Dr.). The author suggests that they belonged to a late medieval defensive system, perhaps of rudimentary form. In its complete form such a system (landweer) would have consisted of a low, densely overgrown bank, flanked by ditches and on the outside accompanied by an arrangement of pits of the type mentioned (struikelgaten, stumbling pits), to hamper penetration by mounted enemy troops or bands of robbers.

Noten

1. Modderman (1981) schrijft de aanleg van De Lankerdt toe aan heer Willem VI van Hoorne, vermoedelijk tussen 1371 en 1377. Voor mijn betoog is de toeschrijving verder niet van belang.
2. De 'scheve stand' van de gaten, in dwarsrichting gezien, is nu ook verklaarbaar. De gaten van iedere rij verspringen iets ten opzichte van die in de vorige. Het systeem als geheel sluit de doorgang daardoor effectief af. Stapt een paard niet in een gat van de ene rij dan komt het, rechtdoorgaand, wel in een gat van één van de volgende rijen terecht.

Literatuur

- Bloemers, J.H.F., L.P. Louwe Kooijmans & H. Sarfatij, 1981. *Verleden Land – Archeologische opgravingen in Nederland*. Amsterdam.
- Giffen, A.E. van, 1934. De Germaansche nederzetting uit den Romeinschen Keizertijd in de zgn. Vijzelkampen op den Hondsrug bij Eext, gem. Anloo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 52, pp. 112-116.
- Giffen, A.E. van, 1943. Opgravingen in Drente. In: J. Poortman (red.), *Drente, een handboek voor het kennen van het Drentsche leven*. Meppel, pp. 391-564.
- Hegener, M., 1995. *Archeologie van het landschap – Langs de aarden monumenten van Nederland*. Z.p.
- Kooi, P.B., 1995. Het project Peelo: het onderzoek in de jaren 1981, 1982, 1986, 1987 en 1988. *Palaeohistoria* 35/36, pp. 169-306.
- Modderman, P.J.R., 1981. De Lankerdt bij Kesleik, een landweer tussen het Overkwartier van Gelre en het land van Hoorne. In: T.J. Hoekstra, H.L. Jansen & I.W.L. Moerman (red.), *Liber castellorum – 40 variaties op het thema kasteel, aangeboden aan J.G.N. Renaud*. Zutphen, pp. 283-287.
- Waterbolk, H.T., 1990. Zeventig jaar archeologisch nederzittingsonderzoek in Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 107, pp. 137-168.